

O středověké Evropě

(Z chystané obrazové knižky)

Středověk byl dlouho neprávem považován za období odvrácenosti a literárního odkazu klasičtějšího starověku a renesance. Ještě dnes se objevují názory násycně kritickým přesvědčením a představou, jako by medievalismus (středověk) byl prohraným a mezerou v skvělých dějinách evropské kultury. Tyto názory přehližují a látností středověkého systému hodnot a nechtěnou rytinu a obsah proměňujícího se středověkého "obrazu" (modelu) světa, nastaného před stoletími později zcela jinak formovaných kategorií, než se jimi ve světě orientujeme dnes. Pojmy "prostor", "čas", "práce", "povinnost" a desítky dalších měly kdysi dávno zcela jiný obsah než se jimi snažíme porozumět my. Dívák se je vytvářel v souladu s vlastní společenskou praxí a vcházel do nich své nezastupitelné zkušenosti. Pomohly mu začlenit se do obrazu světa, ale - jak je dnes dialektikou vývoje - také obraz kosmu dotvářely a ovlivňovaly.

Středověk je spjat s moderní dobou Pavel Spunar
androu. Vznikly tu zárodky pozdějších evropských národů a států, vytvořily se moderní evropské jazyky, zrodily se národní literatury, krajina dostala svou kultivovanou tvář a objevila se města, v jejichž staré půdorysů máme dodnes slyšet život.

O středověké kultuře

(Z chystané obrazové knížky)

Středověk byl dlouho neprávem poměřován hodnotami odvozenými z literárního odkazu klasického starověku a renesance. Ještě dnes se objevují názory nasycené kritickým přezíráním a představou, jako by medium aevum (střední věk) bylo prohrou a mezerou v skvělých dějinách evropské kultury. Tyto soudy přehlížejí zvláštnosti středověkého systému hodnot a nechápou rytmus a obsah proměňujícího se středověkého "obrazu" (modelu) světa, nazíraného před staletími pomocí zcela jinak formovaných kategorií, než se jimi ve světě orientujeme dnes. Pojmy "prostor", "čas", "práce", "povinnost" a desítky dalších měly kdysi dávno zcela jiný obsah než se jimi snažíme dorozumět my. Člověk si je vytvářel v souladu s vlastní společenskou praxí a vkládal do nich své nezastupitelné zkušenosti. Pomáhaly mu začlenit se do obrazu světa, ale - jak je dáno dialektikou vývoje - také obraz kosmu dotvářely a ovlivňovaly.

Středověk je spjat s moderní společností silnou pupeční šňůrou. Vznikly tu zárodky pozdějších evropských národů a států, vytvořily se moderní evropské jazyky, zrodily se národní literatury, krajina dostala svou kultivovanou tvář a objevila se města, v jejichž starém půdorysu žijeme dodnes svůj život.

S laciným odsudkem středověkého myšlení, opřené o živou víru v transcendentního Boha, již zdaleka nevystačíme. Starým kulturám neporozumíme nikdy zvnějšku, ale jen analýzou podstaty systému, poměřovaného očima a měřítky dávných epoch. Řečeno přesněji : v studiu středověké kultury půjde především o odhalení smyslu lidské umělecké tvořivosti, o sledování vztahu vysoké "církevní" kultury k domácím barbarským tradicím, a k hledání společenského zázemí všech tvůrčích projevů. Ostatně již sám pojem "středověk" žádá vysvětlení. Kdy vlastně slovo vzniklo a co znamená ?

Na prvou otázku odpovíme snadněji než na druhou. Metaforu o "středním věku" (media tempora) razili poprvé italští humanisté 15. století, kteří chtěli šetrně vymezit období "barbarského úpadku" mezi antikou a novou dobou, oživující klasické tradice. Výrazu použil prvně r. 1469 papežský knihovník Giovanni Ambrea, ale pojem zdomácněl až na sklonku 17. století. V Německu byli jeho propagátory historikové Christoph Keller (Cellarius) a Georg Horn, který označením "medium aevum" prostě rozuměl dobu od r. 300 do sklonku 15. století. Vytčenou distinkci přijal i francouzský slovníkář Du Cange (Glossarium, 1678) a výraz pronikl v 18. století i do národních jazyků. Původně pejorativní slovo ztrácelo na své výlučnosti a za romantismu dokonce budilo zájem a povzbuzovalo ke studiu.

Nesnadnější je vymezit časové hranice. Začátek se spojuje s obrácením císaře Konstantina, s barbarskými vpády, zánikem Římské říše na západě, nebo i přerušením námořních spo-

jů mezi Východem a Západem po arabské invazi. Vyhasnutí středověku splývá s dobytím Cařihradu Turky (1453), s objevením Nového světa (1492) nebo bývá kladeno ještě hlouběji do novověku. Pro marxistickou historiografii takováto mechanická dělítka jsou druhotná. Středověk je obdobím, kdy vznikl, kulminoval a upadl feudální způsob výroby, kdy v "světovém měřítku" dominovaly feudální společenské vztahy.

Svět středověkého člověka, jak jej poznáváme ze zlomků dochované literární a výtvarné tvorby, je na prvý pohled zvláštní a neobvyklý. Obrazy postrádají prostorové hloubky a kupí do jednoho plánu řadu scén, jako by si nebyly vědomy časové posloupnosti. Volí barvy jen vzdáleně připomínající reálný svět, spojují nadzemské s pozemským bez viditelného švu. Také literatura je zahleděna více k věčnosti a nebeskému horizontu než k reálnému světu, vyhýbá se určité krajině a vymezenému prostředí. Lidské postavy se míhají jako abstraktní nositelé ctností nebo nádoby hříchu, ale postrádají individuálního charakteru, osobité tváře, neopakovatelných rysů. Setkáváme se zde s primitivním neuměním, technickou nezkušeností, mentální nevyzrálostí, nebo se za vším skrývá něco hlubšího, co právě ozvlášťňuje středověké vnímání světa, zavádí pozornost někam, kam dnes jen těžko pronikáme, naznačuje systém hodnot, který kotví v zcela jiné společenské realitě a jen náhodně se dotýká vnějšího světa ?

Středověká kultura se utvářela v souladu s rozvojem hospodářských a společenských vztahů feudalismu, třebaže nešlo

o jednoduchou (bezprostřední) vazbu a vzájemné interakce ne-
byly zdaleka synchronní. Zděděné návyky, představy a umě-
lecké obrazy měly tuhý život. Středověká kultura vyrůstala
z modelu agrární civilizace a formovala v jejím lůnu všechny
své projevy. Nejen myšlení a umění, ale i hospodářská a spo-
lečenská praxe měly po dlouhou dobu řadu rysů, které si
vnitřně odpovídaly, byly vzájemně spjaty a poměřovaly se
stejnými etickými normami. Vzpomeňme jen homogenosti karo-
linské kultury nebo "státnosti" mladšího románského umění
v Čechách ! Náhoda ?

Za tvůrčím gestem středověké umělecké tvořivosti, podivu-
hodně různé a přece propojené společným žebříčkem hodnot, se
skrývá otisk jednoduchých společenských vztahů a přesvědče-
ní středověkého člověka o světě jako harmonické jednotě. Li-
dé sice vnímali pestrost přírody a jedinečnost osobních pro-
žitků, ale všechno bylo chápáno jako součást univerza, ja-
ko záměr vesmírného architekta - Boha. Osobní prožitky "ne-
byly" zvláštní a neopakovatelné, ale střípky velkolepého
programu, předzvěděného a věčného. Za vším se skrýval Bůh,
ztělesňující nejvyšší dobro a spravedlnost. Náboženství vstu-
povalo do života a bylo jeho přirozenou osou, ať již před
přijetím křtu prostou vírou v pohanské bůžky nebo složitější
formou křesťanského teismu, jen namáhavě souznějícího s myšlením
drsných válečníků a zemědělců. V tomto klimatu bylo naprosto
přirozené, že i všechno lidské konání - a tedy i tvůrčí umě-
lecké gesto - mělo svůj mravní rozměr, podílelo se na trado-

vání a dotváření etických významů a hodnot. Všechno skrývalo své náboženské poselství a mělo svou společenskou výmluvnost.

V středověkém obraze světa nebylo místa pro dění bez morálního podtextu. Žádná lidská činnost se nevymykala mravním kritériím, každý čin se podílel na gigantickém zápasu mezi dobrem a zlem, hrál svou úlohu v "historii spásení". Odtud mimořádná polysémantičnost středověké kultury. Všechny její projevy nabízejí řadu významů a podle měnících se souvislostí manifestují různá sdělení, Záleželo na směru pohledu, stupni zasvěcení a hloubce vzdělání.

Všechno se vzájemně doplňovalo a prostupovalo. Hranice byly plynulé, mizely i rozdíly mezi abstrakcemi a předměty. V právním myšlení např. pojem "honor" neznamenal jenom čest, uznání, ale také majetek, vládu nad lénem, "gratia" nejen milost a lásku, ale také dar, odškodnění, zadostiučení. Setřetí rozdílů mezi pojmem a jejich reálným významem ovládalo i svět čísel. Neplatila jen absolutně, ale přebírala i specifické magické a morální významy, které opět sloužily k teologické a filozofické interpretaci světa. Pojmy, metafory a symboly nebyly po dlouhá staletí chápány jako dohodnuté dorozumívací znaky, ale přikládal se jim hluboký reálný smysl, zakotvený v Bohu.

Bůh byl nejvyšší realitou a reálným byl i jeho svět idejí. Hmotný svět ustupoval významově hluboko do pozadí. Byl jen znakem, dočasným zjevením skutečného, věčného světa idejí.

Každý předmět a každé umělecké dílo, objevující se uprostřed lidí, mělo vypovídat o vzdáleném, ideálním světě v Bohu. Chceme-li se mu dnes přiblížit a potěšit se jeho krásou, musíme především porozumět náповědi znaků, odkazujících k skrytému jádru. Středověký symbolismus nebyl jen svébytným estetickým systémem, ale i účinným klíčem, jak racionálně porozumět kosmu.

Žízeň po tajemství světa hledala své vlastní a neopakovatelné cesty. Středověcí intelektuálové hledali podstatu skrytého řádu. Nezajímal je pohyb, nevzrušovaly změny. Chápali dění jen jako bezvýznamné přeskupování, jako falešný pohyb skrývající vnitřní harmonii a jednotu. Svět nevnímali kauzálně, ale představovali si jej jako odliku hierarchizovaného transcendentálního "kosmu", daného jednou pro vždy. Přehlíželi pomíjivé a hleděli k neměnnému a věčnému. Jenom celky hrály podstatnou roli, nahodilosti a proměny měly jen nepodstatný smysl. Individuum není samo o sobě hodnotou, ale pomocným znakem, který zastupuje reálnou abstraktní skutečnost. Není víc než prostředkem, který naznačuje cestu k podstatě.

Položení důrazu na znakový význam věcí a gest nebylo náhodné. Mělo své kořeny v jednoduché agrární civilizaci, bezprostředně spjaté s přírodou a jejím přirozeným cyklem, kotvilo v symbolice barbarských kmenů, vystupujících po rozkladu Římské říše stále více do popředí, i v tradicích rafinovaného křesťanského novoplatonismu, kladoucího důsledně "universalia ante res". I když oba proudy vyrůstaly ze zcela odlišných společenských prostředí, osudově se setkávaly, srážely se, a musely k sobě najít přiměřený vztah. Křesťanství

nemohlo tolerovat pohanskou víru v bůžky, ale rozumělo znakové formě komunikace. Středověká kultura nevyvrátila podivuhodný svět obřadů a symbolů, ale prohloubila jej, vtiskla mu řád a využila jej v svůj prospěch.

Vstřebání znakové interpretace světa a morálního hodnocení každého činu a gesta neprojevovalo se ovšem v dlouhých staletích se stejnou silou a bez záchvěvů. Sama potřeba reflexe závisela již na pohybu sociálních tříd a byla jimi stimulována. Jinak rozuměl světu feudální pán než jeho poddaný. Ale diferencovat lze ještě jemněji. I uvnitř panující třídy se lišily představy vojenských předáků od názorů církevních hodnostářů; jinak rozuměli světu diplomaté a vzdělaní teologové a také soudy drobných zemanů nebo svobodníků, uzavřených ve svých vesnicích a dvorcích bariérou hustých lesů, musely se srážet se zkušenostmi gramotných měšťanů, cestujících za obchodem po celé Evropě. A svou roli hrálo i postupné dozrávání a členění společnosti. Jinak se jevil kosmos době, kdy feudální vztahy teprve zapouštěly kořeny, jiné otázky se kladla společnost rozrušená městy a anonymitou peněžních vztahů.

Středověk měl svou vlastní koncepci světa. Nebyla však hotova jednou provždy, ale vyvíjela se dynamicky a rozporně. Středověký obraz světa měl své společné dominanty, ale nezapřel ani odlišnost dvou vývojových "modelů" : společnost archaickou, podmíněnou jednoduchou agrární civilizací, vystřídala společnost rozvitější, pluralitní, charakterizovaná vznikem měst a městského stavu.

Archaická kultura zdédila plody pozdně římské antické civilizace, ale se zánikem měst, tonoucích v moři neromanizovaného venkova, úlomky antické kultury zplaněly, rustikalizují se nebo přežívají jako mrtvé zboží. Tvořivá síla usínala, postačuje eklektické kompilování, skryté obratnou klasickou formou. Také křesťanství se rozchází s rafinovanou metafyzikou, podněcovanou synkrétismem řecké filozofie a judaistické christologie, a mění se v řadu strohých příkazů-formulí. Obřad nabývá na důležitosti, mystika ustupuje sakramentální magii. Evropa těžila ze zásob starověku více než půl tisíce let a ve vlnách renesancí, dočasně oživujících zanikající kulturu, jen zálibně hleděla zpět. Latinská kultura archaických staletí, prodlužujících se až do 12. století, nebyla tak o mnoho víc než jen epigonským dozvukem zašlých staletí, stopou dávného starověku.

Jiné perspektivy přinesla až doba hospodářské a sociální obrody, charakterizovaná vznikem měst.

Společnost vyrábí více, je sytější a z kruhů feudálního rytířstva a bohatých patricijů se šíří pochopení pro zjemňování požitků a stupňování životních činností a vášní. Na hradech se šíří nový přepych, tak odlišný od antických představ, odtud se rodí nový životní styl i literatura. A v městech krystalizují prvé zárodky kapitalismu, bují obchod a lichva, mění se úhel pohledu na život a umění. Cizí živel si podmaňuje budoucnost, otvírá cestu nebyvalému hospodářskému ruchu a novým společenským vztahům.

Mění se i představy o státu. Ideál antického impéria ustupuje programu novodobých národních celků, vyrostlých organic-

ky z feudálního venkova, městských společenství a řídicí pánovnické moci. Proti císařskému a papežskému universalismu se prosazují moderní státy, hledající své teoretické zdůvodnění v přirozeném právu, v akcentování společenské smlouvy, která našla svého geniálního proroka až po mnoha staletích v J. J. Rousseauovi. Pluralitní středověk byl prvním krokem k samobytné a ve svém jádru světské vzdělanosti.

Románská hmota ustupuje gotickému konstruktivismu, výpis-
ková učinnost filozofické reflexi, napodobování hexametřů
jiskřivé truvérské poezii. Ustálený klasický program najednou
nestačil, nespoutaná fantazie se zmocňovala plastiky (bizar-
ní skulptury na gotických domech) i knižní malby (drolerie).
Namísto poklidného tradování zašlých hodnot cítíme ostruhy
zvědavé výbojnosti, která od 13. věku hnala evropské cestova-
tele až daleko za hranice "tradičního světa". Pevná a učeně
utkaná forma klasické poezie ztrácí na přitažlivosti, zato
vábí bezprostřední tlumočení nálady, prosakující formálně vy-
tříbenými zpěvy trubadurů a minnesängerů. A rozum? Potřeba
racionálního sebevyjádření našla své nejvlastnější pole ve
scholastice, tak důležité pro všechny další intelektuální
vývoj, založený na logickém soudu. Ne již obratné napodobová-
ní osvědčených vzorů, ale samostatný rozbor veškerého dění
byl cílem vědy.

Všechny svazky s minulostí se nepodařilo ovšem naráz
zpretrhat. Poutem nejpevnějším bylo především tradiční kato-

lictví, udržující hierarchii hodnot pružným přizpůsobováním se odlišným podmínkám bytí. Přímé dědictví pozdní antiky tak přežívalo nejdéle ve věroučných formulích, třebaže se společenská skutečnost ~~tak~~ radikálně měnila.

Pavel Spunar

Pavel Spunar